

ALBERT SAARESTE

TUNDMUSED TEGURINA
KEELEARENGUS

(ERITRÜKK AJAKIRJAST „EESTI KEEL“, 1927)

LES FACTEURS AFFECTIFS
DANS LA VIE DU LANGAGE

AVEC UN RÉSUMÉ FRANÇAIS

(EXTRAIT DE „EESTI KEEL“, 1927)

TARTU, 1927

ALBERT SAARESTE

TUNDMUSED TEGURINA
KEELEAREN'GUS

(ERITRÜKK AJAKIRJAST „EESTI KEEL“, 1927)

LES FACTEURS AFFECTIFS
DANS LA VIE DU LANGAGE

AVEC UN RÉSUMÉ FRANÇAIS

(EXTRAIT DE „EESTI KEEL“, 1927)

~~23288~~

TARTU, 1927

ALBERT SAARESTE

TUNDMUSED TEGURINA
KEELEARENNGUS

ÕPETAJATE KÄSIRAAMATU

Postimehe trükk Tartus, 1927.

LES FACILITES RECEPTIFS
DANS LA VIE DU LANGAGE
AVEC UN RESUME FRANCAIS

EXTRAIT DE LA REVUE DE PEDAGOGIE

A-5433

2.

Tartu Riikliku Oikeadi
Raamatukogu
39646

~~39646~~

TARTU 1927

Tundmused tegurina keelearengus.

Nagu inimesel iga tegevus väga suurelt olenev on tema tundeilmast, nagu iga talitust ja mõtlemisprotsessi inimesel enam või vähem määravalt mõjustamas on tundmused, nõnda võiksime juba a priori pidada kindlaks, vähemalt tõepäraseks, et tunded märgatavat osa etendavad meil seevõrra tähtsas tegevuses kui kõnend (*langage*). Seda küsimust on teaduslikus kirjanduses valgustatud nähtuse tähtsuse kohta siiski võrdlemisi väheselt¹, mille põhjused kahtlemata peituvad affektimõjude jälgimise raskustes kõnendielus. Emotsioonid ei esine ju inimesel teatavasti iialgi puhtal kujul, ainuliselt, vaid alati suuremal või vähemal määral kombineeritult mõistuse toiminguga. Seetõttu on siis kõnendi elus tundemõjusid sageli väga vaevaline eraldada intellektuaalseist (ja volitiivseist) mõjudest, eriti veel häälikute arengu, hääldamise alal. Viibime õige kõikuval pinnal ja peame piinliku ettevaatusega talitama, kui tahame affektimõjustusi jälgida teatava keele kaugemas minevikus. Seda tähtsam

¹ Sellele puudusele on hiljuti (a. 1923) tähelepanu juhtinud m. s. P. Kretschmer, Einleitung in die Alttertumswissenschaft, I, 6. vihk, Die Sprache, lk. 3: „Dass Gefühle, Stimmungen und Affekte in der Wortgeschichte, in der Syntax, auch in der Lautgeschichte eine Rolle spielen, darf nicht übersehen werden“. — Veel vähem on käsitlust leidnud tahteline ehk aktiivne kõnend. Selle kohta lühidalt V e n d r y e s, Le langage (1921), lk. 162.

on aga, kui õnnestub affektimõjuga seletatavaid fakte kinnistada teatava keele kõige hilisemas minevikus ja praeguses keeles.

Enne kui tähelepanekuid emotsiooni mõjustustest esitame eesti keeles, siingi peamiselt häälikulisel alal, lubatagu paari sõnaga karakteriseerida vaateid, mis lingvistilises kirjanduses uuemal ajal esitatud on affektiivse kõnendi puhul ja kõnendis esinevate affektimõjude kohta¹.

Affektiivset kõnendit — nii miimilist (kehaliigutuste, näoilme) kui kõnehäälikulist (loomade keel, lastekeel, loodus-hääled keeles, onomatopöia) — on hingeteaduse seisukohast põhjalikult käsitletud teatavasti W. Wundt, Völkerpsychologie I (Die Sprache, Esim. osa), peat. II ja III (lk. 143—372), kes andnud on soliidsel alusel kogu küsimuse puhtpsühholoogilisele mõistmisele. Lühemalt on tundmuse ja kõnendi vahetuse käsitletud ka H. Delacroix, Le langage et la pensée (1924), lk. 63—9 ja 373—84. Neist uurimustest selgub, et affektiivne kõnend on primaarsem kui intellektuaalne kõnend, et esimene eelneb teisele. Esialgne kõnend lastel on kindlasti oluliselt tundmuslik (ja ka tahteline); võimalik, et samasugune oli kõnendi algus ka üldse. — Keelefilosoofiale erilisel teenuslikult on küsimust arutlenud Ch. Alb. Sechehaye, Programme et méthodes de la linguistique théorique (1908), peat. VII (lk. 75—93), kus kindlaks määratakse affektiivset kõnendit käsitleva teaduse asend teoreetilises lingvistikas: S. näitab siin, et tundeelu, emotsioonid tingivad n. n. pregrammatikaalset kõnendit (ja üldse organiseeritud kõnendi ekstragrammatikaalseid, s. o. kindlaks kujunemata, mittekonventsionaalseid sümptomeid), mida autor vastukohaks seab kõnendi grammatikaalsele küljele, mis kollektiivsusele on kujunenud kindlaks, konventsionaalseks ja mis olenev on intellektuaalsest tingimustest; see individuaalpsühholoogia valda kuuluv tunde-

¹ Kui allpool kõneleme affektiivsest ja intellektuaalsest kõnendist, siis tähendatagu, et neid mõista tuleb kõnenditena, kus affekt resp. intellekt on domineerimas, mitte aga ainult valitsemas. Viimane olukord on — vähemalt normaalse kõnelemise korral — psühholoogiliselt teatavasti võimatu.

kõnend omaks teoreetilises keeleteaduses esikohta, millele alles järgneks kollektiivpsühholoogia alalt pärit olev, organiseeritud kõnendit käsitlev teadus.

Põhjalikku ja väga isikupärast käsitlust on tundmuste osa kõnendielus leidnud Jac. van Ginneken'i tuntud keelepsühholoogilises uurimuses *Principes de linguistique psychologique* (1907), lk. 122—240. Tõelikkust, realiteeti kinnitava kõnendi kõrval (mida G. nimetab *langage de l'adhésion* ehk *l. de l'assentiment*) toonitab autor tundmuse kõnendit (*langage du sentiment*). Võimine nimetada esemeid mitte nende objektiivse näilikkuse ega adhesiooni (mille all ta mõistab appertsepsiooni) järgi, vaid meie tundeelus nende poolt äratatud subjektiivse mulje põhjal, see peituvat, G. arvates, inimese iseloomus endas. Tundesõnade ja appertsepsioonisõnade vahel sündivat alaline muutumine ja vahendumine: eelmised arenevad järgmisteks ja vastupidi¹. Kõnendi arengus olevat tugevalt mõjumas tundmused; nendep survest olenedagi suurelt osalt sõnade tähenduse muutumine. Kõnendi semasioloogiliste teguritena analüüsib G. järgmisi tundeid: konneksiooni ehk assotsiatsiooni tunnet, kvalitatiivseid (kindluse, samasuse, erilise, tendentsi, vastupanu, mõtteorientatsioonide ja spetsiifiliste sensatsioonide) tundeid ja intensiteedi tunnet. Esimene, s. o. siduvustunne, on põhitähenduseks kõigil sidesõnadel, prepositsioonidel ja partiklidel (nende loogiline funktsioon on piltlikku ja juhuslikku laadi). Järgnevad tunded on aga aluseks paljudele muutesõnadele ja adverbidele. Suurem osa muutesõnu (noomeneid, pronomeneid, verbe) oleks ometi adhesioonisõnu.

Kõnendielus organisaatorlikult toimivale, teadvusetule ja kollektiivsele intelligentsile seab vastukohaks teise tegurina affektiivsuse ka Ch. Bally. Elu mõjul, elamistahte, elutungil survel on B. järgi kogu inimkõnend enam või vähem läbi imbunud affektiivsusest, üksikisiku subjektiivsusest (vrd.

¹ Muutumise kohta viimases sihis vt. hiljem V e n d r y e s, *Le langage*, lk. 171 jj., *Delacroix, Le langage et la pensée*, lk. 382 jj.

Le langage et la vie [Paris, 1926], eriti lk. 18 jj); loogika kõrval esineb kõnendis esmakohal nimelt tundelikkus ja ekspressiivsus (ib., lk. 33). Kogu küsimust lähemalt arutleb B. pikemas kirjutises *Mécanisme de l'expressivité linguistique* (op. cit., lk. 139—181), eriti aga mõnes lingvistilist stilistikat käsitlevas teoses (*Stylistique et linguistique générale*, op. cit., lk. 95—137, ja kitsamalt, prantsuskeele alal, raamatus *Traité de stylistique française* I¹, 1908; I², 1921).

Affekti kui keelearengulist tegurit on lähemalt analüüsinud ka Hans Sperber, *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung* (Halle, 1914), põhjendudes peamiselt iseenda juures tehtud tähelepanekuil. Autor seab siin üles hüpoteesi, et keelemuutuste tähtsam põhjus on affekt: sünonüümsete keelendite seas pääsevad võidule need, mis on suurema affektrõhutisega (*Affektbetontheit*), erilisema mõnurõhutisega (*Lustbetontheit*); sõnade tähenduse muutumise põhjuseks — peale kultuuriliste põhjuste — olevat sõnade teatavate tähendusvarjundite (mis esinevad teatavais lauseühendeis) affektsus; samad põhjused on mõõduandvad teatud määral ka häälikutearengus (eriti proportsioonanalooogia puhul), nõnda ka süntaksi ajaloos (algselt haruldaste, kuid affektugevate konstruktsioonide levimine), kõnekomitustest, kontaminatsioonide ja üldse uudiskeelendite tekkimisel (kus tähtsat osa etendab affektist vabanemise — *Affektentladung*'i — moment) ja nende eelistamisel ning lõpuks keelepruuki vastuvõtmisel, üldtarvitusele tulemisel. Seda lingvistilist distsipliini, mille sihiks oleks kõnendielus affekti osa jälgimine, soovitab S. nimetada dünamoloogiaks. — Oma vaateid on S. edasi arendanud veel teoses *Studien zur Bedeutungsentwicklung der Präposition 'über'* (Uppsala, 1915).

Emotsionaalse kõnendi jälgimisel rahuliku ja mõistus-pärase kõrval on kõigepealt märgata suurt erinevust nende sõnavaras ja kõnekäändude valikus. Teatava mõiste erisuguste väljendusvahendite, s. o. sünonüümide seast kaldub kõneleja valima neid, mis on enam affektiivsed, tugevama tundevärvinguga, suurema ilmekusega, kaldub eelistama leksikaalseid elemente, mis kõneleja tundepingu-

tust lahendavad paremini ja kuulaja tundeelus ja meele-
kujutuses tekitavad antud puhul tarbekohasemalt sügava
mulje, mis kuulajas evokeerivad teatud korral vajaliku kaju-
telma ja meeleolu. Nõnda näit. öeldakse affektiivses kõnes
sageli

intellektuaalse	asemel:
(ta) suri ära, ta on surnud, ta heitis hinge jne.	(ta) on valmis, (tal) on suu mulda täis, võttis passi välja, pani kõrva alla jne.
viska (see asi siia!)	saada (s. a. s.!), käruta (see siia!) jne.
(nöör) ripub rumal	(nöör) kõlgub loll, tola, tobe jne.
(on) hädas, raskes seisukorras	(on) kimbus, pigis, (tal on) lugu lakas
väike	tilluke
väga (ilus)	lõpmata, ilmatu, kole, ütlemata (ilus)
kõva krae	krõbe
väga ilus	tore
palju, rohkesti	hulka, koledasti, mehe moodi, nii et aitab jne.
ruttu	üks kaks kolm jne.
korralik	tipp-topp

Tundelise kõnendi sõnavarale eriliselt iseloomustav on
teatavasti ka rohke interjektsioonide esinemine:
*ja kōpsti oli Da kohäl, ja hüü¹ oli gi Da vällass, aādis
tale kliü ja kläü näkku* jne.

Väga karakterlikuks jooneks affektiivsele kõnendile on
ka teatavate tunderõhuliste sõnade kordamine, n. n. leksi-
kaalne reduplikatsioon: *ta leñdas kõrgel kõrgel*

¹ Häälilik *h* on siin labiaalne spirant, nagu seda esineb tasase, oma-
ette vilistamise puhul.

ta²evas, p²enikse p²enikse ka²elaga, ta on v²aga v²aga lahke, meri oli sinine sinine, ta²kõnDis va²evalt va²evalt, tuleb tuleb ju²bä, to²ttu oli kül ja kül, mets ulat²ab ka²ugele ka²ugele jne.

Ka iseloomustab tundelise kõnendi sõnavara mõistuse seisukohast üleliigsetena paistvate sõnade või sõnarühmade tarvitamine:

ja si²s te²at² sa | kü:sis ta mu | k²ä:st... (Tln)

ses²u²r (~ sesu²r [²< sē sār]) | mis ta nimi o²n nü²id... (Tln)

tõ²ivē v²ina tõ²ise ja 'tõid viina teised ja' (Pai)

pulma a²ig si²s kori²atti nōri²kul rah²a (Pai)

ole²n²ü²id (~ n²d) ome²tti rah²ul!

õ²kva kah²mistus tul² p²äle kül ol² v²e²ti kilg²as h²app²ü 'üsna jubedus tuli peale, küll oli aga terav hapu' (Plv)

tul²ē k²rat si²ja!, a²nDis tale krat e²a nah²ad²ä²ie jne.

(Säärase täitesõnana esineb *kurat* ~ *k²rat* ~ *krat* eestis affektiivsemas ja familiaarsemas kõnestiilis teatavasti väga sagedalt, mõningal isegi pea igas lauses, kusjuures kõnestiil võib olla kõigiti sõbralik, kaugel kirumisest.)

Tugeva affekti mõjul, nii-öelda „tujus“ olles tunneb kõneleja teravat tarvidust valida keelendeid, mis uuduse või mingi iseäraldusega teistest sünonüümseist keelendeist märgatavalt erinevad. On tung leida sõnu või fraseoloogilisi üksusi, mis tunduvad uued, värsked, mis kuulaja meelekujutust frapeerivad, kuid mis ka kõneleja enda affektipõnevust küllaldaselt lahendavad. Võiks arvata, et säärastel silmapilkudel sünnibki keeles kõige enam loomingut ja nimelt kõige õnnelikumat ja viljakamat loomingut, luuakse keelendeid — harilikult küll enam-vähem juba oleva ainekute põhjal ja olevate elementide analoogial —, mis kuulajaskonna fantaasiat ja tundeilma riivavad eriliselt, sinna jätavad sügavaid jälgi, mis kuulajaskonnale tunduvad eriti tabavad ja seetõttu nende endigi kõnes hiljem kordumist leiavad ja lõpuks, soodsail tingimustel keele üldpruukigi vastu võetakse. Võiks pidada tõenäoliseks, et säärasel teel on tekkinud ja keelde levinud uudissõnad nagu *tiblā* 'venelane' (põlgl.), (?) *lo²nts* ~ *lo²ntsik* '(vee või sopa) loik', *tegi vehkat* 'põgenes ära', *tegi sitked* (id.), *si²rupitlane*

(<siurulane + tarapiitlane), *tambõ-rà* 'suur' (Tln), *molù* 'inetu nägu, Schnauze', *pät* 'nöörist punutud king' > 'hulgas, paljasjalgne', *tobè* 'rumal', *vurlè*, (Koe) *lõntse* 'vesine leem', (Tartu kooliõpilaste keeles) *lojkkam* 'suur' jne. Sõnavaara loomingu on affekti mõjuvilolekule eriti soodsad nooremas vanuspõlves olevad inimkeskused nagu õpilaskond, sõdurikond, üliõpilaskond, kus uusi keelendeid, n. n. argoosõnu alati rohkelt juurde soetatakse (muidugi ka laenatakse), mis pahatihti ka üldpruuki üldistuvad. Nende ringkondade keel ongi mitmeti meie keelearengu eelpostiks.

Kui aga kõneleja peale oma emakeele tunneb enam või vähem ka mõnd võõraskeelt, siis juhtub sageli, et ta tugeva tunde kütkes olles ja oma kõnes enam ekspressiivsemat väljendit otsides haarab nimelt võõrakeelse sugeme järgi. On ju kõigil tihtipeale juhust olnud tähele panna, et väga tugeva affekti vallas, näit. äärmises vihas olles hakatakse kiruma nimelt võõraskeeles¹. Olen mitmel korral enda juures võinud tähele panna, kuidas affekti mõjul tahtmata tarvitam eestikeelses kõnes oma sõna asemel võõrakeelset: nõnda olen ennast tabanud *in flagranti* võrkpallimängu ajal, palli halvasti, viltu löömisel hüüdnud *krvò!* (< vene криво), kuigi ma venekeelt pole kõnelnud ega lugenud juba 15 aastat ja seda kõnelda enam ei oskagi; varajal kevadel esimest haljast rohtu tärkamas nähes olen mitmel korral end märganud ütlevat endamisi *Gras*, sügisel puid esimeses härmatises nähes aga *tnej!* (< иней) jne.² — Kõigiti võimalikuks tohiks arvata, et suur osa meie laensõnadest, kui nad

¹ Mäletatavasti esines hiljuti ajalehtedes teade, kuis Läti seimis, väga ägeda koosoleku ajal, keegi silmapaistev politik hakkas avalikult kiruma — venekeeles. Kui siin mitte põhjuseks polnud tema suurem kodusus viimases keeles, võiksime seletust leida võõrakeelsete, s. o. uute keelendite suuremas võimes tundepingutust lahendada.

² Viimase nähtuse põhjus on muidugi see, et need võõrad keelendid on võõrakeelse kooli tõttu keelelisse alateadvusse omandatud väga tundelikel ja õrnalt vastuvõtlikel noorusaastail, mistõttu mõistega ühenduses olev teatavate mootorsete liigutuste kompleks inimesele omaseks saab nõnda sügavalt, et sellest väga raske on teadlikult ja tahtepingutuste varal vabaneda.

meile tulnud ei ole ühes uute mõistetega, on eesti keelde tarvitusele võetud nimelt affektiivse kõnestiili kaudu, nõnda *sivà, peřgel, plikkà, trimppama* (<< saksa *trinken*), *nel, klēnuķķe, taššimà* (< vene *тащи-*), *tirima* (< vene *дери-*), *prantsa-ĭ* (< vn. *прощай*), *mehkeldama* (< *schmeicheln*), *tošs* (< *дочь*), (*seĭsab*) *trojs* 'väga sirgelt' (< *строй*) j. t. Sama tegur oleks mõjuvil olnud muidugi ka mitmete vanemate laenude omandamisel, nagu *tüt ar, ka el, ha m ma s, ko rd, la isk, mä rg; ar ma s, ka un is, ka va l, sa ma; pa ja ta ma jne.*

On ilmne, et ka lauseehituses on tundelikkus, meeoleolu määravalt tähtis. Võrreldagu näit. lausete konstrueerimist ühelt poolt teaduslikus ettekandes, teisalt aga ägedas kihutus kõnes, ärevas sõnavahetuses või armastusstseenis: ühelt poolt tunduvalt pikemad laused, pealaused konstrueeritud ühe või mitme kõrvallausega, lausete enam loogiline, ratsionaalsem ehitus, vastupidi affektiivses kõnes aga lausete suhteline lühidus, alistuvate lausete haruldus, üldse lausekonstruktsioonide enam märgatav irratsionaalsus. Ühel pool küll loogikat enam ja selgust, teisel aga enam tunnet ja ilmekust. Affektiivse lauseehituse tüüpilisteks näideteks oleksid kas või Chr. Ruttoffi näidendis „Vastu vett“ Juhani, Leena, eriti aga Ello kõned, trükisilmunud murdetekstidest aga tekstid Hallistest (kohati, vt. EK 1924, lk. 158—9), Kolga-Jaanist (eriti lõpposa, vt. EK 1924, lk. 157), Kihnust (vt. EK 1926, lk. 122—4) ja Karulast (eriti lõpposa, vt. EK 1926, lk. 125—7), kuna vastandlikult intellektuaalsema lauseehitusega murdetekstina võiks mainida teksti Saaremaa Jaanist (EK 1925, lk. 132—5). Predomineeruvalt emotsionaalseiks lausenäiteiks ühiskeelest oleksid järgmised: 1) *ah_sõ. | mis_mul_mêldis || kuņstnik_vř:ralłti | akvare_łlid | päris_ke:nàd | ja_sis_portrê:d | no' no:' | to:redad. 2) no-h | aga_la:pseD | ĩubà ko:dù? 3) ä:s'ti | vi:kš | se_mê:s | tu:blì | kõ:ĭķ mis ta | tê:B. Intellektuaalsemalt ütleksime: mulle_mêldisid | kuņstnik_vř:ralłti | akvare_łlid || nad_o:lid | vâ:gà | ke:nàd || ka_portrê:d_olid (tal) | vâ:gà | i:lusaD. kâš_õn_lapseD ĩubà ko:dù? se_mê:s on | vâ:ga | kâ:rmas || kõ:ĭķ mis ta | tê:B on | tu:blì. Siin näeme, et tundelist lause-*

ehitust iseloomustavad peamiselt kaks joont: lauseosade erinev, mitteharilik järjekord ja ellips, peamiselt predikaadi abiverbi (olema) ja ka pronominaalse subjekti ärajätt¹. — Tunnetest olenevat lausestruktuuri on uuritud veel võrdlemisi vähe. Indo-euroopa keelte alal on seda lähemalt analüüsinud teatavasti K. Bruggmann, *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen* (Berichte üb. d. Verh.-n d. Sächs. Ges. d. Wissensch.-n z. Leipz., Phil.-hist. Kl., 70. köide, a. 1918, vihk 6), kus autor vaatlusele on võtnud eri laadi lausetüübid, mis säärase affektide ja tahtetoimingute teenistuses on nagu hüüd, soov, üleskutse, mööndus, ähvardus, tagasitõrje ja keeld, kujutletud tõelikkuse teatamine ja lõpuks küsimus. Affektiivse süntaksi kohta, peamiselt prantsuskeele puhul, vt. ka Bally, *Tr. de stylistique fr. I*, §§ 253—55, ja Vendryes, *Le langage*, lk. 171 jj. — Mis eriliselt sõnadejärjestusse puutub lauses, siis on sageli kinnistatud, et tunnete tõusu puhul, emfaatses kõnes (nõnda eriti käsk-, soov- ja hüüdlauseis) nihkub affekti kandev sõna lause hakku või vähemalt enam algu poole harilikust asendist: „Siia tulge!“, „Kena oled sa küll!“; affektiivsemas jutustuses, eriti ilukirjanduslikus proosas: „Ligineb kaugelt must pilv“, „Ärka mees üles“ jne. Ja üldse iseloomustab affektiivset kõnestiili kõigi lauselõikmete vähemharilik asend: nii võib leida juhtumeid, kus eestis substantiivile järgneb isegi adjektiiv-attribuut (kirjas näit.: „Sinu kirja viimase sain kätte“)². Eesti keele alal on ülalöeldud korduvalt võidud tähele panna m. s. ülikooli eesti keele seminarides a. 1926—27 tehtud uurimiskatseis avaldatud materjalide põhjal, pärit kirjakeelest kui ka murdeist. Kogu küsimuse kohta bibliograafiat vt. Ernst Otto teoses *Zur Grundlegung der Sprachwissenschaft* (1919), lk. 118.

¹ Ellipsi suhtes affektiivses kõnendis vrd. eriti Mart Raura keelt teoses „Videvikust varavalgeni“.

² Enam raffineeritud, artistilisele stiilile kirjakeeles on see viimasel ajal teatavasti õige omane. Mõnedel autoritel ometi, kellele see võte on saanud maneeriks, on märgata selle stiilivahendi nii-öelda kulumist.

Teatavat affektiivsuse mõju võib tähele panna ka morfoloogilisel alal, järgnevas esitataval korral küll teatava tunnuse tähenduse arengus. Meie tuntud suffiks *-r* (nähtavasti germaani algupära) on algselt puht-intellektuaalne, sellega kujundatakse tegija või töövahendi nimetus: kangur, lambur 'lambakarjane', sigur 'seakarjane', (Martna) *vädör* (= *tuleänd*) jne. Et aga paljudel *r*-tuletistel on teravalt tundeline, ja nimelt halb tähendusvarjund (nuttur, söömar, joomar, VJg *ihnur* = ihnus, tukkur, Trm *tuškar* 'tusane inimene', Hm *sittur* jne.), siis on see tundeline varjund ka levinemas ja on külge hakanud isegi säära-astele uutele tuletistele või laenudele nagu õppur, õppar, juukselõikur, ajur jt., mis seetõttu ka tõrksad on keele üldpruuki kodunema.

Nüüd siis emotsioonide mõjust kõnendi häälikkujule.

Tundelise kõnendi kõige ilmsem ja üldtuntum erinevus häälikuliselt on muidugi intonatsioon, kõnemeloodia. Siin näikse häälekõrguse amplituudid olevat märksa suuremad kui intellektuaalses ja rahulikus kõnendis. Tugevalt affektrõhulistes sõnades käib harilikult suurema dünaamilise rõhu ja suurema häälikkvantiteediga kaasas nähtavasti ka kõrgem kromaatilise toneerimine. Madala meeololu puhul on kogu intonatsioon muidugi madalam normaalsest pinnast. Igatahes on kindel, et sama sõna või lause meeolurikkamas häälduses erineb tunduvalt oma kõnemeloodia poolest sama sõna või lause kainest, mõistuslikust hääldusest. Lähemat kogu küsimuse kohta: G. Panconcelli-Calzia, Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft (II tr., 1924), lk. 109 jj.; Erich Drach, Die redenden Künste (1926), lk. 41—50, eriti aga lk. 43—46. Eesti keele alal on affektiivse kõnemeloodia kohta uurimisi käsil dr. W. E. Peters'il, Tartus.

Hõlpsalt on ka tähelepandav, et emotsionaalses kõnendis on suurema tundeväärtusega, seega siis affektiivsemalt toonitatud sõnad üldiselt ka intensiivsema ekspiratsiooniga, nõnda siis tugevama rõhutisega. Erilisemalt mainimist aga vääriks siin aktsendi nihkumine traditsioonilisest asen-

dist mujale, eestis nimelt sõna lõppu, või jällegi hingusjärgu (kõnetakti) lõpul oleva kaasrõhulise või isegi nõrgarõhulise silbi rõhu paisumine kas peaaegu või täiesti pearõhulise silbi rõhu tugevuseks: *se_on_õ kü:lmattû!* ~ *se_on_õ kü:lmattû!*, *ei_ü:ialgi!* 'ei iialgi', *õ se õlì p^hõ:ranê!*, *aga ti:ngima:tta!*, *lõ:muli:k!*, *se_on_õ võj:mattû!*, *aga kiindla:ste!* Sääraselt tuleb vist käsitleda ka järgmist juhtu kirjakeeles: „Sur-nud?!” (A. Jakobson, Vaeste pat. al., lk. 599).

Tungivalt vajaline on siinjuures toonitada, et peaks lahus hoitama rõhu nihkumist traditsionaalsest asendist mujale resp. rõhu paigutamist mittetraditsioonilisse paika ka heleri motiivil: loogilisel, intellektuaalsel (ka volitiivsel) põhjusel (näit. *a:hi onⁿalles kü:lmattû;* *on_sè tu:nttû.D võj tu:nd-mattû?*; *õsisime maja kus iuba aõD asuttû.D on*). ja teisalt tundelisel põhjusel (vt. näiteid ülal!). J. Marouzeau, Bull. de la Soc. ling. de Paris XXV, 3, lk. 80–86 on hiljuti (1924) tabavalt valgustanud nende kahe rõhu (*accent affectif et accent intellectuel*) iselaadi, prantsuskeele puhul.

Tundelisema kõneluse korral, teatavate lauseosade affektiivsemal toonitamisel võib ka märgata, et kõneleja artikuleerimisel tarvitab tugevamat õhusurvet vahel isegi nõnda energiliselt, et pearõhulist silpi alustav konsonant või vokaal resp. mõlemad aspireeruvad, kusjuures sõnaalgulise vokaali ette kujuneb nõrk larüngaalne klusiil ehk järsk alge (n.-n. „fester Ansatz“): *k^huidäs?*, *v^hõga!* ~ *fõga!*, 'ennäe ~ 'ennä!, 'üialgi!, 'ilmaattu ilus!, 'õh! 'on', *se_on_õ p^hõ:rane!*, 'èlagu!, sm. *ei k^hõskän!*

Mitmete tunnete mõjul, nagu meelepaha, tusk, uhkus, härdus jt., ümmardub teatavasti kõneleja suuavaus ja huuled nihkuvad tunduvalt ettepoole, muutes niiviisi kajaruumi. Selle tõttu kuuleme igapäev tundelises kõnes, ülalnimetatud affektide mõjustusel järgnevaid hääldusi, kus mittelabiaalsed vokaalid on huuldunud:

õ, õi (uhkelt, põlglikult või tuseselt) 'ei',
mīs, müs, mīs, müs! (pahaselt) 'mis',
mo_õ tãhã (tohõ) müttö! 'ma ei taha mitte',
jãttã münd rãhulõ! 'jätta mind rahule',

må pälun - mo polun! (väga härdalt, tungivalt paludes)
'ma palun',

pūsükkö lopsükkö!

ärmäs vöjkkö!

iõ! iõ-iõ! (ironiliselt; väga heasüdamlikult) 'jah ja-jah'.

Nagu nägime, ei jäta siis tundeline hääldamine mõju avaldamata häälikute kvaliteedile: sõnaalgulised klusiilid aspireeruvad, vokaalid huulduvad, s võib muutuda š-ks (*mis < müš*) jne.

Affektrõhutisega ühenduses võime märgata ka häälikute kvantiteedi suurenemist, s. o. konsonantide ja vokaalide pikenemist ning intervokaalsete üksikkaashäälikute gemineerumist. Peale ülemal nimetatud juhtude (*k^huidäs? ialgi pro ialgi, ilmahtu* jne.) olgu esitatud veel järgmised tähelepanekud:

a) Vokaali pikenemine. Tundelises kõnes, eriti laste ja naisterahvaste suus võime sagedasti kuulda *ime ilus!* isegi *ime ilus!, sürepäranel, pīsikke pīsikke läps - pīsikke pīsikke l., üsna ligidal, kõrgel kõrgel taevas, pēnikke pēnikke, mis?* 'mis', *ēi 'ei'* (vallatult, kõhelevalt), *tõ.ēste?!* 'tõesti' (pilklilikult kahtlustavalt või kelmikalt), *o₁se oli p^hõ.ranē.!*, *seq on ju ülkka* ('palju') *la₁si, ma kü.šin!* 'aga seda ma küsingi, vabandage' (silp *-šin* kõrgema hääletooniga). Näiteid kirja-keelest: „Sa vii-i-mane tõb-ras!“ (A. Jakobson, Vaeste pat. al. lk. 35), „Mi-is?! Ku-das?“ (ib.), „Midagi-i...“ (kurvalt, nutvalt; ib., lk. 58), „Te-re-e!“ (ib., lk. 192).

Eriliselt ilmneb vokaali pikenemist hüüdudes, eriti hüüu viimase sõna lõppvokaali pikenemises, kuid siin on muidugi mõjul ka teine, intellektuaalsemat laadi põhjus, nimelt kuulaja tarvetele kohandumine¹: „Pastor Valk maha, maha!“ (G. Suits, Looming 1925, nr. 7, lk. 572).

¹ Intellektuaalseil ja tahtelistel põhjustel — muidugi alateadvalt — esinevad vokaalipikendused hüüdudes nagu *tüle siä!* *emä!* *meije mäts!* *põstimēs!* Lõppvokaali kadu juhtudel nagu *sejs!* (< *sejsa*), *tul siä!* on sündinud arvatavasti volitiivseil põhjustel.

b) Konsonantide pikenemine, üksikkonsonantide geminatsioon.¹ Pisut affekteeritult tundelises kõnes võib ühiskeeles õige sagedasti kuulda *külge!* asemel *kułge!* (tähelepandav on siin $l < \bar{l}$ kõrval $\acute{u} > u$; lühikest *u*-d võime kuulda ka neutraalses kõnestiilis: *kulgè* || *võtkè se | vastu!*). Ambblas noteeritud hääldamine *ilma* ($< \text{ilmà}$) *piäl ei leidu nisukkeši inimesi* on tuntud ka üldisemalt põhja-eestis. Affekti arvele kuulub samuti vist *ilma rahaтта*, mis Ristil (üliõp. J. Inglisti teadaandel) olevat omane neutraalselegi hääldusele, kuhu see oleks siis üldistunud (vt. allap.). Ühiskeeles kuuleme väga harilikult affektiivselt hüütavat *lõp-maтта ilüs!* Simunas olen kuulnud väga emfaatset² kinnitust *tõšši!* Jõhvis oli mitmel korral allakirjutanul juhust kuulda, kuis paariaastane laps oma ema hüüdis *emmä!* Ja väga üldiselt võime põhja-eestiski, ühiskeeles tähele panna ahastuses hääldatavat *juṁmäl juṁmäl!*, *oḷ juṁmäl*, kirudes aga *pačkàn ~ pakàn!*, imestavalt hüüdes *toṛrè!* Siia kuulub ka vandesõna *kurat* ($< \text{kuriatti}$), mida eriliselt tugeva tunderõhuga võib kuulda kujul *kuřrat*³, *kuřrat*, *korrat* ja setus harilikuma *kořat* kõrval harvemini esinev *kuřrašk*.

Kõigiti õpetlikke tähelepanekuid tundeolude mõjudest hääldamisele saksa keele alal on avaldanud Ferd. Sommer, „Stimmung und Laut“, Germ.-rom. Monatsschrift, VIII (1920), lk. 129—141, 193—204. Mõningaid viiteid prantsuskeele puhul on teinud Ch. Bally, *Le langage et la vie*, lk. 50.

* * *

¹ Arvukaid näiteid nii vokaalide kui konsonantide kvantiteedi suurenemisest võime leida ka ilukirjandusest. Tüüpiliseks näiteks oleks siin järgmine kahekõne J. R. Bloch'i hiljutil ilmunud näidendis „Le dernier empereur“ (Pet. Illustr. 1927, nr. 326), lk. 35: „Professeur Blickpiltz (qui tombe de son haut). — Depuis quand est-il défendu de bénir la Paix? L'Agent. — Depuis que le gouvernement il a décidé de s'occuper de la guerre. Marrcher, monsieur.“

² Võimalik siiski, et siin mõjuvil olid samal määral (vahest isegi valitsevalt?) volitiivsus, tahtmuslik tegur.

³ Geminaat-*r*-ga kuju mainib ka J. Mägiste, EK 1927, lk. 77: „(eriti individuaalselt rõhutades) *kurrat*“. Vt. seals. ka muid *rr*-lisi teisendeid! — Häälduskuju *kuřrat* on esinenud ka kirjakeeles: „He, he, he . . . Nupumees, kurrat . . .“ (A. Jakobson, Vaeste pat. al., lk. 504).

Oleme nüüd — tõsi küll õige üldistes joontes — saanud kinnistada, et affektiivne kõnend sõnastikuliselt, süntaktiliselt, häälikuliselt ja muuski suhtes tunduvalt erineb mõistuslikust kõnendist. Nägime ühtlasi esitatud ainestikust (mis, kuigi kasin, olulisemat ometi esindab), et affektiivne kõnend kuulub õieti kõne (*parole, Gesprochenes*) valdkonda. Teatud ühiskonnale normiks muutunud kõnend, sotsiaalse instituudina, s. o. keel (*langue, Sprache*), — olgu kõnekeelena või kirjutatud keelena — kannab aga oluliselt intellektuaalset iseloomu. Arusaadav, et lingvistikale peamiselt tähtis on siin probleem, määrane oleks tundelise kõnendi suhtumine mõistuslikuga, s. o. mil määral mõjustab eelmine teist, kuivõrra võiksid affektiivsele kõnendile omased erinevused saada lõpuks ka normiks, okasionaalne saada usuaalseks, individuaalne muutuda traditsiooniks, kuna ju teame, et keel ongi kõne, mis teatavale sotsiaalsele üksusele saanud on normiks. Et sõnavaras affektiivse iseloomuga keelend pikapeale oma tundelise iseloomu võib kaotada ja lõpuks neutraliseeruda, mõistuslikuks sõnaks muutuda¹, on pikemata selge, kui vaatleme sõnu nagu: hammas (laen balti keeltest, kõrvale tõrjunud genuinse pii), väga (<**vāyen kansak*), laisk, magu 'kõht', sm. puhua 'kõnelda', keksiä 'leiutada', tutkia² 'uurida' jne. (vrd. lk. 10), mis algselt nähtavasti kõik on kandnud affektiivset iseloomu (nagu veel praegu kolu 'pea', ihust ja hingest 'väga' jne.), pikema ja enam üldistunud tarvituse tõttu aga selle karakteri, endi esialgse „värskuse“ on kaotanud, kuludes samuti nagu sünnib seda eufemismidega, mis kauema pruugi tagajärjel uuesti muutuvad ühiskonna sündsustundele labaseks.

Mis affektiivse kõnendi süntaksisse puutub, ei saa ka siin eitada teatavat mõjustamise võimalust mõistusliku kõnendi lauseehitusele, kuigi siin arusaadavail põhjustel

¹ Ka vastupidine muutumine on võimalik, näit. sepitsema, targutama. Vt. ka lk. 5 (ka alamärkust)!

² Viimaste puhul vrd. Kettunen, Lõunaveps. h.-ajal., lk. 20, ja L. Hakulinen, Vir. 1927, lk. 218.

alati takistavalt vastu astub tarvidus eraldada tundelisemat kõnendit neutraalsemast. Emotsionaalse lauseehituse grammatikaliseerumise kohta vt. m. s. V e n d r y e s, Le langage, lk. 176 — 83.

Kõige tähtsam oleks keeleteadusele muidugi küsimus, kas võib algselt affektiivsele kõnendile omane hääldamisviiski saada normaalseks, üldmaksvaks teatud idioomile, kas võime keeltes konstateerida nii siis puhtpsühiilistel mõjudel sündinud häälikumuutusi. Iseendast oleks üldistumine siin samuti tõenäoline¹ nagu leksikaalselgi alal. Tarvilik oleks ometi kinnistada eri keeltest juhtumeid, kus säärane muutus tõelikult on toimunud. Seda arengut illustreerivaid kindlamaid fakte leidub aga — vähemalt allakirjutanu teades — õige piiratult:

Kreekas: isikunimed *Κλέομις* (= *Κλεο-μένης*), *Στοάτιππος*, *Ἀγαθῶ* (= *Ἀγαθο-*), *Φίλλιος* (vrd. *φίλος*); nimesarnased sõnad *τίθη* (Homerosel *τιθήνη*) 'amm, imetaja', *γύρρις* 'Weichling' (vrd. *γυρή* 'naine') jne.

Muin.-keltis: isikunimed *Eppius*, *Bottus*, *Maccus*, *Burrus*.

Ladinas: isikunimed *Varro* (vrd. *vārus* 'o-jalgadega'), *Rubbius*, *Deccius*, *Cuppius*, *Mummius*, *Gracchus*² (vrd. *gracilis* või *graculus*); üldnimi *cuppēs* 'maiasmokk' (vrd. *cupio*, *cupere*³), *vorrus* 'ablas inimene' (vrd. *vorāre*). Väga küsitav, kas siia kuuluvad ka *litus*, *littera*, *capo*, *aqua* j. t. kõrval esinevad „ekspressiivse geminatsiooniga“ dubletid *littus*, *littera*, vulg.-lad. *cappo*, *acqua* j. t.

¹ Vrd. selle kohta juba Brugmannil, Grundr. d. vgl. Gr.² (1906), II, 1, lk. 44: „Und bei Wortformen, die derartiger Affektaussprache besonders oft ausgesetzt waren, ist es wahrscheinlich nicht ganz selten vorgekommen, dass gewisse Elemente dieser Aussprache, namentlich die Quantitätsmodification eines Lautes, in den sonstigen Gebrauch des Wortes übergingen.“

² Geminaadi teissuguse seletuse kohta ses sõnas vt. Fr. Stolz ja J. H. Schmalz, Lateinische Gr.⁴, lk. 29.

³ Selle sõna suhtes teisel arvamisel on A. Walde, Lat. etym. Wb., lk. 161, kes seda kahtlevalt ühendab sõnaga *cūpa* 'vaat, tünn', nii et *cuppēs* oleks algselt tähendanud umbes 'potilakkuja'.

Muin.-iiris: isikunimi *Cakka-s* (vrd. *cakita-s* 'värisev').

Muin.-ülasaksas: isikunimed *Aggo*, *Itta* (vrd. *Ita-berga*), *Sicco* (vrd. *Sigo* 'võit').

Vt. Brugmann, Kurze vergl. Gr. (1903), lk. 292—3, Grundr. d. vergl. Gr. II, 1 (a. 1906), lk. 44—5; F. Sommer, Handb. d. lat. Laut- u. Formenl., lk. 290; W. Wundt, Völkerps. I (Sprache), lk. 323; A. Debrunner, Griech. Wortbildungslehre (Heid., 1917), §§ 23, 327; G. Millardet, Linguistique et dialectologie romanes (1923), lk. 7, 276—7; A. Walde (Streitberg, Gesch. d. idg. Sprachwiss. II, I, lk. 188).

Neis näiteis oleks konsonandi geminatsioon sündinud affektrõhu mõjul algselt ainult vokatiivses kujus, kust see hiljemini oleks aga üldistunud. Selle nähtuse avaldusi eestist otsides pöördub tähelepanu muidugi neile arvukaile sõnadele, milles eesti murdeis või eri läänemeresoome keeltes esineb vaheldumisi mittelabiaalne vokaal rinnu labiaalsega, lühike vokaal kõrvu pikaga, üksikkonsonant kõrvu geminaadiga. Suurem osa neist langeb kohe muidugi kõrvale, a) kus näit. üks häälikteisend on teisest kujunenud teatavail häälikulistel tingimustel: (*pakina* >) *pagin* > *pugi* (Sa), *leiðma* ~ *löiðma*, (*ür-rikk-* >) *ürikke*, *sarikkad* ~ *särikkad*, *tasà* ~ *tašsa* (< *tasahan*), *nīsa-ma-nīsa-mma* (< *-samahan*) jne., b) kus pikema häälikuga variant on algupärasem, näit. *kañnikkas* ~ *kaniikkas*, *ommetti* ~ *ometti*, *korruitta-* ~ *koruitta-* jne., c) kus eesti erielu aegu kujunenud või juba varemast ajast põlvnenud pikema häälikuga teisendit kuidagi pole võimalik seletada affektiivse hääldusega, kuna sõna oma tähenduse lõttu kõnes harva satub tunderõhutise alla, näit. *avalda* ~ *āvalda-*, *mäleitta-* ~ *māleitta-*, *pühki-* ~ sm. *pyhki-*, *sammud* ~ murd. *samud*, sm. *samo-*, *lāšt* ~ *lašt*, sm. *lastu*, *aammu* ~ sm. *aamu* jne. Need juhud eraldatud, võiksime eesti keelest märkida järgmisi sõnakujusid, kus kindlasti või vähemalt tõenäoliselt on algselt ainult affektiivselt rõhutatud hääldusteisend levinud ka mõistuspärasemasse üldpruuki:

1. (*eḷ* >) *öḷ*, ilmselt omane esialgu ainult affektiivsele hääldusele, on kohati loodepoolsel Pärnumaal saanud näh-

tavasti õige usuaalseks ka mõistuspärases kõnendis, kuigi selle kõrval ka *eĭ*-list kuju sagedasti või harilikumaltki tarvitatakse (MihKõima *õĭ io-lè, õĭ ta-hà*; TõsKastna *oh õĭ!, õĭ tu-lè*). Väga küsitav, kas kuulub siia saartel (Krk, Käi) kohati üldpruugis esinev *äĭ*.

2. Meil esineb kirja- ja ühiskeeles sõna *iial(gi), ūal(gi)-iĭial(gi)* 'millal(gi), kuna(gi)', mida häälikuseadusliku arengu tagajärjel ootaks esinevat kujul *eal(gi)*, murdeis kohati *ial(gi)* [*< *iġällä-*, tüvi *ikä* 'vanus, Alter'], vrd. *pe a b* (: *pid a m a*), *se a l* (*< *siġällä*), murdeis kohati *piġB, siġl*. See sõna esineb *ī*-lisel kujul laialt ka murdeis, nimelt eP-s (saartel, Läänemaal, kohati Pärnumaa eP osades, Harjumaal, Järvemaal, Virumaal j. m.):

ūal (Jäm, Ans, Vll, Kul, Mär, VigVelise, Hää, Koe, Sim, Puh)

ūalgi (Phl, Rid, Mär, Ris, HMd, Kei, Juu, Jür, Amb, Iis)

ūälgi (Vig)

iialgi (Kse)

ūiales (Kos, Koe).

Samust murdeist on mitmeis ometi *i-a > ea*, *i-u > eo*, *i-o > eo*: Ans *east* (: *idà*), *vead* (: *vigà*).

Lõunapoolses eP-s, nõnda ka eL murdealal, on *ī*-line kuju siiski tundmatu:

ialgi (Krk), *iäl* (Kod, Rõu), *iälgi* (Kod), *iälgi'* (Plv), *iälge'* (Rõu), *eal* (Trv), *eäl* (San), *ealgi* (Mih, Tor), *eälgi* (Khn), *eälegi* (Trv), *eales(ki)* (Plt, Trv).

jäle - jã.ɹ' (Lutsi).

Vanemas kirjakeeles on valitsemas *e*-line kuju, harva *i*-line: Mülleril, Stahlil, Gösekenil ja Rossihniusel *eales* (Jutl. 31, 187; Ley.-Sp. 300; Man. 310; Cat. 40), Verginiusel *eäle*, Hornungil *eal* (Gramm. 90), Käsul *eal*. Kuid alates nähtavasti A. Thor-Hellest hakkab eesti keelde tungima *ial* (= *ūal*), uues kirjaviisis *iial*, mis XIX saj. teisel poolel pääseb üldmaksvusele, püsides domineeruva kujuna kuni tänapäevani, kuigi mõnede üksikute autorite (V. Ridala j. t.) poolt katseid on tehtud ka *eal*-kuju tarvitamiseks: A. Th.-Helle: *ei ial* (Anw. 88;

vrđ. samas teoses řigga, g. řea!); Piibel a. 1739: ial (Matt. 22, 9; kuid ei pea, řeu finni, teotafid); Hupel, Ehstn. Spr.¹ ei ial, kuid ka ei eal (lk. 437), eal, eäl (lk. 144); Hupel, Ehstn. Spr.²: ial, ialge (lies i-al, lk. 50), kuid ka eal, eäl (lk. 29); Arweliusel ialgi; Wied. Wb.¹: eal (SW) = ial, iales, ialiste, iäle (d) [teisend iial aga puudub! isegi teises trükis!]. — Nagu esitatud materjalist järeldub, hakkas varemalt nähtavasti ainult okasionaalselt tarvitataw hääldus *ial* üldpruuki märgatavalt tungima XVIII saj. jooksul, mis olukorda tollaegsed leksikograafid ja kirjanikud olid sunnitud arvestama. Wiedemann on selle kuju registreerimata jätnud küll vist teoreetilistel kaalutlustel. Võimalik siiski ka, et *i* pikkus ses sõnas jäi temale kui muulasele märka mata. — Alguvokaali pikenemist ses sõnas („dial. wegen der betonung des wortes *ialgi*“) on maininud siin nähta- vasti ülalesitatud mõttes ka L. Kettunen, Kod. Vok., lk. 100.

3. Sõna inetu (< **inheřtojn*), mis ootuspärasel kujul *inettu* (HMD, Juu, Sim, Tõs, Khn, Ksi), *inetto* või *inettõ* (Räp) esineb harilikult ka murretes, on noteeritud mõnin- gast murdest pika algussilbiga, mis nähtust (*i > ĩ* või *n > nn*) — silmas pidades selle sõna affektiivset toonitamist sageli — tahaks pidada põlvnevaks tundelisest hääldusviisist:

ĭnettu (Khn, ~ *inettu*)

ĩnettu (Rid, Tln)

innetto (Kul, Vig).

Sõnastikkudes ja kirjakeeles ei ole neid teiseid seni kajastunud.

4. Kirja- ja ühiskeelse ning paljude murrete *J e e s u s* = *ĭesus* kõrval esineb murretes laialt neutraalseski kõnestiilis *ĭeřšũs-ĭeřšũkke* jne., mida esialgselt on tarvitatud arvata- vasti ainult vokatiivselt *oh ĭeřšũs, oh ĭeřšus, oĭ ĭeřšĩkke* jne. (Kul *õ ĭeřšĩkkene!*, Vig *ah_sã ĭeřšokke!*, KJn *oh_sã eĭde ĭeřšũkke!* jne.). Vrd. ka saksa: *o Jessas (Jesses)!*, kus *s > ss* oleks samal põhjusel¹.

¹ Et balti saksa keeles õige harva kuuldav *o Jessas* oleks eesti hääldust mõjustanud, ei ole kuidagi tõenäoline.

ieššūs, ieššukkene (LNg)

ieššukke, ieššukkene (Plt, KJn)

išsand-ieššukke (Plt)

nägü metsieššukke 'nagu metsjeesuke' (öeldakse laialdaselt eP-s sasispäise, korratu välimusega inimese kohta)
armäs kallis ieššukken (TMr, uuemas rahval.)

ieššukķeņe (Vas)

ieššukķeņe (Plv)

ieššukķeni (Krl)

eššukķeņe (San)

-ss-line kuju puudub Wiedemanni sõnastikus. Uue-
mas kirjakeeles on see aga harilik, nõnda A. Jakob-
son' il, Vaeste pat. al., lk. 13: „Oi jessuke, siis ma
kipun ju juba hiljaks jääma“ (vt. ka lk. 686).

5. Sõna isa 'Vater' esineb teatavasti tähenduses 'Jumal'
kirja- ja ühiskeeles kui ka nähtavasti kõigis murretes gemi-
naat-s-lisel kujul:

išsa poęg (Jäm)

taęva išsà (Muh)

iššäpoįakķe (KJn)

eššà=iuņmal eššà (Lutsi; kuid ežà 'Vater')

išsameļie loēn õhta ja umiķķu (Ris)

išsameļie (Hää, Plt), *išsameļie* (Kse, Koe), *iššameļie*
(KJn), *išsameļie* (Vai), *išsameļie* (Trv; kuid ešà
'Vater'), *eššameļie* (San)

išsameļiet lugema (Tor), *išsameļie palve* (KuuNeemed),
išsameļie palve (VJg)

meļie išsa 'išsameie palve' (Tor), *meļie išsa palve*
(KuuNeemed), *meļie ešà palve* (Plv), *meļie eššà*
palve (Vas), *loettas meļie eššät* (Vas; kuid ežà
'Vater')

išsa poįa ja pühà vaįmü nimel (Rõi)

sedà išsa kõręes võtkem kitta iäręes (Käi)

mi eššakķeņe keš taįvan (Lutsi)

iššames (KodHalliku), *iššamis* (KodRanna) 'Brautwerber'
(vt. Kettunen, Kod. Kons., lk. 129)

Lähemalt vt. järgnevas punktis (6)!

6. Sõna *isand* = *isand* 'Herr' esineb ühis- ja kirjakeeles ning murdeis, samuti nagu eelminegi sõna, ss-lise teisendina *issand* = *issand*, kui selle tähendus on 'Jumal, Gott der Herr':

issand (Kse, Kul, Kei, Jür, Koe, Kod), *issand õ taqvas* (Tor), *issand-ješšukke* (Plt), *issand-jumal* (Jäm), *issanda nimè ej tohi ilmà asjaatta suhùvõitta* (Hää), *oi issand!* (Tln, ühisk.)

issand (VII, Kod), *issanda nimi* (Iis), *usü issandašše oma jumalašše* (Iis)

issänd-jumal (Trv), *issänd* 'Jeesus' (Vas; kuid *ezänd* 'härra')

issänd jumal (Lutsi), *Issänd Jumal* (Kraasna; kuid *ezänd* 'härra').

Kirjakeeles: „Aga issand, Ivan, sa pead ju ka üles tõusma“ (A. Jakobson, V. pat. al., lk. 17), „Sa Issand Jumal halasta küll!“ (ib., lk. 664).

Kaksik-*s*-ga teiseid võiks pidada kirikukeele mõju tooteiks, sest vanemas kirjaviisis kirjutati sõnu *isa* ja *isand* kujul *išfa* ja *išfand*, mida saksa algupära vaimulikud oleksid siis ka pikema *s*-ga, vahest isegi geminaat-*s*-ga hääldanud; kuna neid sõnu kirikus ja üldse vaimulikkude poolt aga väga sagedasti tarvitatakse, siis oleks hääldus *išsa* ~ *išša* ja *iššand* ~ *iššand* üldistunud ka eestlaste kõnekeelde ja tunginud lõpuks isegi kirjakeelde. Umbes nõnda arvab kõigepealt Wiedemann („die durch die Kirchensprache eingeführten und von Ehsten selbst jäh fest gehaltenen *issa*, *issand* [st. *iza*, *izand*, wenn sie von Gott gebraucht werden]“, Gr., lk. 113; „*issa*, *issand* [kirchl. Aussprache] st. *iza*, *izand*, wenn damit Gott gemeint ist“, Wb. ¹, ²), tema järele või iseseisvalt ka teised (nõnda näit. J. H. T.[iismann], Eesti Postim. 1874, nr. 6, lk. 32) ja uuemal ajal ka L. Kettunen, Kod. Kons., lk. 129 („*issänd* ~ *iššänd* 'Gott'..., welche durch die Kirchensprache in Gebrauch gekommen sind“).

Võimalust, et vanem ortograafia oleks otseselt mõjunud eestlaste hääldamisele, käesoleval korral luues hääldusi *išša* ~ *išša* ja *iššand* ~ *iššand*, jääb küll kohe kõrvale, kuna varemalt

ja praegugi on võidud tähele panna, et talurahva vanem põlv, kes harjunud on lugema vanemas kirjaviisis, loeb grafeeme *is̄sa, is̄sand*, nagu ka *minna, Jummal*, tulleb ikkagi häälikkujul *is̄a, is̄and, min̄a, jumal, tuleb*. Ka ei võinud olla kirjutatud keele mõju varemalt eestis, meie olusid silmas pidades, kuigi suur¹. Vaevalt tõenäoliseks saaks pidada ka seletusvõimalust, et *ss*-line hääldus põlvneks saksa vaimulikkudelt. Tõsi küll, sakslaste häälduses kuulduvad lühikese esimese silbiga sõnad nagu *is̄a, is̄and (is̄and), min̄a, jumal (jumal), tuleb (tulèb), kirik* jne. häälikute kvantiteedilt tunduvalt teisiti kui eestlastel; teise silbi lühike või poolpikk vokaal on neil ülilühike, samuti lühem näikse olevat ka esisilbi vokaal, kuna üksikkonsonant kuuldu pisut pikemalt (igatahes mitte geminaadina!). Kuid raske uskuda oleks, et see erinev hääldamine eestlastele mõjunud oleks ainult neis kahes, kirikukeeles olgugi väga sagedastes sõnades. Miks me siis samul mõjudel ei kuule ka *jummal, kurraì, kirrik, pallub* jne.? Muulastest vaimulikkude mõju võimalust eesti keelele on meil siin-seal küll nimetatud, pole aga tõestatud. Kõige küsitavam on see igatahes häälikulisel ja süntaktilisel alal, arvatavasti ka morfoloogilisel, kuna see sõnavara alal on kõigiti tõenäoline. Kujude *is̄sand* ja *issa* hindamisel väärivad erilist tähelepanu eL keelesaartel, Lutsis ja Kraasnas esinevad *ss*-ga keelekujud: Lutsi *ešs̄äkkeñe, is̄s̄änd*, Kraasna *Iss̄änd*. Lutsilased näikse olevat emamaast lahku läinud XVII saj. keskpaiku, kraasnalased (pärit vist Setumaalt) nähtavasti aga veelgi varemalt, kas XVI saj. lõpul või XVII saj. algul (vrd. O. Kallas, Lutsi Maar. lk. 36, Kr. Maar. lk. 52).² Kui see väljarändamise kronoloogia õige peaks olema, jääks küll arusaamatuks, kuidas võis meie vanem ortograafia või isegi vaimu-

¹ Ortograafia mõju hääldamisele enam haritud ja vanema kultuuriga rahvail, eriti enam tsiviliseeritud kihtide keeles, ei saa muidugi eitada. Prantsuse keele puhul vrd. näit. A. Dauzat, *La vie du langage*, lk. 268 jj., ja sama autori *La langue française d'aujourd'hui*, lk. 122.

² H. Ojansuu järgi (Tietos., v. 1353) mõlemad siiski hiljem, 1700. a. paiku.

likkude võõrapärane hääldus jõudnud olla juba XVII saj. alguks, s. o. Mülleri ajaks, või isegi XVII saj. lõpuks nende kahe sõna hääldust mõjustada. Palju loomulikum on olukord, kui eeldame keele enda sisemistel põhjustel muutust $s > ss$, mis oleks sündinud enne muutust $i > e$ sõnus *esä*, *esänd* lõunaeestis¹. Ülalpool nägime igatahes, et tunde rõhu mõju all, oluliselt affektiivses kõnendis esineb eestis ka teisi sõnu pikenenud esisilbiga, näit.: *ptsičke*, *ltgidal* (lk. 14), *emmä*, *juummäl*, *pačkän*, *kuřrat* jt. (lk. 15), mis hääldused pole siiski saanud veel usuaalseks.

Teisalt nägime aga juhtumeid, kus affektiivse toonitamiseega kahtlemata seletatava pikenenud esisilbiga sõnad on üldistunud ka üldpruuki (*tial*, *ješsučke*, *inettu* ~ *iñnettu*; vt. ka allap. punkte 7—9). Kuna aga teame, et sõnad *isa* > *issa* ja *isand* > *issand* on eriliselt sagedased just palvetes ja hüüdukes, kus nad on arusaadavalt põhjustel koormatud erakordse affektrõhuga (pandagu eriti tähele tihti esinevaid hääldusi *oh issand!* *oi issačkene*, *oi ješsus!*), oleks kõige lähem ikkagi arvata, et *s-e* gemineerumine neis kahes sõnas oleks samuti sündinud sisemistel, puhtpsühholoogilistel põhjustel, tundmuste surve all, mitte aga võõrapärase kirikukeele mõjul. Et pikenenud häälikuga hääldamine üldistunud on nimelt neis kahes sõnas (mitte aga näit. sõnus *jumal*, *pagan*, *kurat* v. m. m.), selleks olid oma semasioloogilised põhjused, nimelt tarve eraldada ka häälikuliselt neid sõnu kahes erinevas, kuid tülialt lähedas tähenduses ('Vater', 'Herr' ja 'Gott der Herr').

7. Sõna *pigistama*, mis ühiskeeles ja põhjaeesti² läänepoolseis murdeis esineb lühikese *i*-ga (Jäm, Kul, Mär, Tor, Vän, Ris, Juu, Plt *pigista*-, Vig, Khn *pigistä*-), on tarvitusel eP kesk- ja idapoolseis murdeis, kohati ka läänes *ɹ*-lisel kujul (Muh, Jür, Amb, Kad, Sim *piğista*-, KJn

¹ Rossihnius tarvitab oma põhjaeestipäraseis lõunaeesti keeles neid sõnu *i*-ga [ʃʃja 'Vater', ʃʃʃand 'Jumal'], nõnda ka Gutsloff (ʃʃja, ʃʃʃand - jʃand); Verginiusel on aga ʃʃjä 'Vater', kuigi ʃʃʃand 'Jumal'.

² Lõunaeestis puudub see sõna. Seal (ka eP lõunapoolsemais murdeis, kohati *piğistama* sõnaga rinnu) tarvitatakse selle asemel *pitsištama*.

piigistä-, Lüg, Vai *piigistä-*, Kod *piigissä-*). Kumb teisend on algupärasem? Sugukeeltes ei näi sel sõnal vasteid olevat¹. Kui *i*-list teisendit algupäraseks pidada, võiks siin *i* > *ɾ* põhjuseks olla selle sõna hääldamine teatavasti väga sagedalt affektrõhuga *kǖl piigistab!* (esimene silp väga tugeva ekspiratsiooniga), *kǖl piigistab!* Teisendi *piigista-*geograafiline leving näitab, et *i* > *ɾ* nähet siin kuidagi kõrvu ei saa asetada vokaali pikenemisega tüüpides nagu *mäletta-* > *mäletta-* (*varitse-* > *väritse-*) ja **nuriitti* > *nuriitti* > *nüriitti* (*sarvikkad* > *sariikkad* > *säriikkad*). — Kui usaldada Gösekeni kirjutusviisi *pyhketama* (Man. 326), siis oleks see vokaalipikendus vana juba ligi 300 aastat. A. Thor-Hellel ja Hupelil puudub see sõna üldse, Wiedemanni sõnastikus esinevad *piigistama*, *piigistama*, *pikistama* ja *piikistama* 'drücken'.

8. Ülal (lk. 15) nägime sõnade ilma (gen.), *ilmatu* ja *ilma* hääldamist affektiivselt *ilma*, *ilmattu*, *ilmama*. Nähtavasti siit on levinud *l̄*-ga häälendus ka intellektuaalsesse kõnendisse, sest kohati Harju- ja Järvemaal hääldatakse gen. ilma (: ilm 'Welt') ja ilma ('ohne', harilik häälendus *ilmä*) kujul *ilma* ka neutraalselt: Amb *terve ilma inimesed*, *mai-Ilma lõp*, *ilma inimeste arvamine*, *Ris ilma rahaitta* (tähenduses 'Wetter' aga *ilm* g. *ilmä!*).

9. Nähtavasti affektiivse geminatsiooniga on meil ka tegu algselt (ja osalt praegugi) lastekeelseis sõnades nagu *eṃ* g. *eṃmē* (< **emmēi* < **emei*, vrd. *ema*) 'ema', (Muh) 'paks naisterahvas' (esineb läänepoolses eestis, vt. lähemalt autori Leks. Vahek. I, lk. 120–3); Käi, Phl *māk* g. *mākki* (praegu mitte enam lastekeelne!) 'liivane mäenukk lagedal, suurem kui *krūṅgās'* (vrd. *māgi*); lastek. *oš* g. *ošsi* 'liha' (vrd. Wdm. *osa* (d) 'Fleisch' (ka *osi*, *osu*); üldeestiline *muñ* g. *muñni* 'penis' (vrd. *munä* 'Ei'); *tip-tip-tip!* (kanade kutsumisel, vrd. *tibü*); (?) *kāk* g. *kākki* 'Klos, Ballen, Blutkloss', Wdm. *kākk* g. *kāku* (F) 'Klos aus geröstetem Gersten-

¹ Sm. piikitä, piikittä 'oraga, piigiga varustada', 'torkida' on hiline laen rootsist *ega* kuulu (ka semasioloogiliselt mitte) siia.

mehl' (vrd. Wdm. k ä g u 'Haufen'); lastek. *kättü* (< **kättoj* < **kätoj*) 'käekene' (vrd. *käsi* < **käti*); kassi kutsumisel *kts-kts!*, *ktsü-ktsü!* ~ *ttsü-ttsü!* (vrd. ~ *kiš-kiš!* ja sm. kissa 'Katze'), jne.

On nüüd selgunud mitmete näidete varal nii eestist kui võõraskeeltestki, et esialgselt ekstragrammatikaalne hääldus võib vahel saada ka grammatikaalseks, s. o. teatavail psühholoogilistel tingimustel muutunud hääldus võib mõnikord omaseks saada ka fikseerunud, organiseerunud keelele. Nägime isegi, et uuem hääldusarend ilmutab vahel ka kalduvust levineda, olgugi sama sõna piirides: Kodaveres *išsa* mõjul ka *iššames*, Amblas *išma piäl* eeskujul ka *išma inimesed*, *maišma lõp*. Tekkida tohiks nüüd lõpuks küsimus, kas võib säärane algupäraselt emotsionaalne hääldus levida ka teistesse, häälikuliselt analoogilistesse sõnadesse, saades niiviisi häälikumuutuse tendentsi ja isegi häälikuseadusliku muutuse lähtekohaks? Põhimõtteliselt ei oleks see sugugi võimatu.

Les facteurs affectifs dans la vie du langage.

Résumé.

En essayant de distinguer dans l'histoire des langues, surtout dans le domaine phonétique, les facteurs affectifs des facteurs intellectuels et volitifs, on se heurte à des difficultés considérables. Il est de ce fait d'autant plus important pour la linguistique générale de constater dans les langues actuellement parlées des faits certains qui s'expliquent par l'influence des émotions ressenties. Cet article s'applique à le faire dans le domaine de la langue estonienne, surtout au point de vue phonétique (p. 3—4). — L'auteur donne d'abord un court aperçu des opinions les plus essentielles exposées dans les études linguistiques modernes sur le langage affectif et sur l'influence des émotions dans la vie du langage (p. 4—6). Puis il signale brièvement les traits caractéristiques du langage affectif par rapport au vocabulaire et au choix des locutions et des tournures: dans les séries de synonymes on peut distinguer des éléments essentiellement intellectuels et des éléments essentiellement affectifs (p. 6—7); le vocabulaire affectif est caractérisé par la fréquence des interjections (p. 7), par le redoublement des mots (en estonien p. ex. „la mer est bleue bleue“, „la forêt s'étend loin loin“, etc., p. 7—8) et par l'emploi de certains mots explétifs dont la valeur est purement affective (p. 8). Sous l'influence des sentiments la personne qui parle tend naturellement à choisir parmi les éléments linguistiques dont elle dispose ceux qui ont

plus de nouveauté et de fraîcheur et qui sont les plus capables de décharger la tension de ses émotions (p. 8). La création de nouveaux éléments linguistiques, surtout des mots (p. 8—9), et l'emprunt à des langues étrangères de nouveaux noms pour les notions déjà connues se produisent surtout sous l'influence des émotions et par la voie du langage affectif (p. 9—10). Quant à la syntaxe, le langage affectif est caractérisé par la brièveté relative des phrases, par la rareté des subordonnées, par certaines différences dans la disposition des parties des phrases et dans l'ordre des mots, et par la fréquence des ellipses (p. 10—11). Aussi la valeur de certaines désinences peut être modifiée sous l'influence affective (ainsi le suffixe est. *-r* marquant l'agent ou la qualité, sous l'influence de plusieurs dérivés dont le caractère est nettement affectif, est en train de se changer en suffixe péjoratif) (p. 12). — Le matériel sonore du langage affectif est signalé par la différence de l'intonation (p. 12), par la plus forte accentuation des mots ayant une valeur affective, par le déplacement de l'accent (p. 12—13), par l'aspiration des explosives et même des voyelles dans les syllabes plus accentuées, par la formation des explosives laryngales (*elagu!* > *'elagu!* 'vive!') devant les voyelles initiales (p. 13), par la labialisation des voyelles non-arrondies sous l'influence de certains sentiments (mauvaise humeur, indignation, orgueil, etc.) (p. 13—14). En estonien il est à remarquer surtout que les sons tendent à se prolonger dans les mots chargés de l'accent affectif, surtout dans la syllabe forte: *imè ilus* > *ime ilus* 'merveilleusement joli', *ilmà peäl* > *ilma peäl* 'dans le monde entier', *oï jumal!* > *oï jummal!* 'oh mon Dieu!', etc. (p. 14—15). Les traits caractéristiques du langage affectif signalés jusqu'ici ressortissent du domaine de la parole. Mais pour la linguistique il est plus important de constater si certaines variantes phonétiques d'origine affective peuvent trouver leur généralisation dans le langage intellectuel et grammatical, et devenir d'un usage courant dans la langue (p. 16). Jusqu'à présent on a cependant enregistré dans différentes langues assez

peu de faits certains qu'on puisse invoquer à l'appui de cette hypothèse (p. 17—18). En les cherchant dans le domaine de la langue estonienne on ne peut retenir que les mots où une voyelle labialisée ou un son prolongé ne s'explique pas par des conditions phonétiques, et les mots qui à cause de leur signification ont dans la phrase assez souvent un accent affectif et dont la plupart est employée surtout au vocatif (p. 18). La question peut se poser en ce qui concerne les mots suivants :

1) dans certains dialectes est. (*eḷ* >) *öḷ* 'non, ne' est employé aussi dans le langage intellectuel (p. 18—19); 2) est. littér. (**iḡällä* > *ial* >) *iial(gi)*, *ūal(gi)*, 'jamais' (p. 19—20); 3) dial. (*inetu*, *inettu* >) *inettu*, *iñnettu* 'laid' (p. 20); 4) (Jeesus, *ḷesus* >) *ḷessus*, *ḷessus* 'Jésus Christ' (p. 20—21); 5) (*isa* 'père' >) *iššà*, *išša* 'Bon Dieu, Seigneur' (p. 21); 6) (*isand* 'monsieur', 'maître' >) *iššand* 'Bon Dieu, Seigneur' (p. 22—24); 7) dial. (*pigistama* >) *pḡgistama* 'presser, serrer' (p. 24—25); 8) dial. (gén. *ilmà* 'du monde entier', particule *ilmà* 'sans' >) *ilma* id. (p. 25); 9) des mots remontant probablement à la langue infantine, quelquesuns possédant encore à présent cette valeur: *emä* 'mère' + suffixe démin. *-eḷ* > **emēḷ* 'petite mère' > **emmeḷ* > *eḿ* gén. *eḿmē* 'mère', **käti* 'main' + suff. démin. *-oḷ* > **kättoḷ* 'petite main, menotte' > **kättoḷ* > *kätṭu* (en langue enf.), dial. *māk* gén. *mākki* 'colline' (cf. *māgi* 'montagne'), gén. en langue enf. *oš* gén. *ošsi* 'viande' (cf. *osa* id.), *muñ* gén. *muñni* 'penis' (cf. *muna* 'testicule') etc. (p. 25—26). — A la fin l'auteur pose la question, est-il possible qu'une variante phonétique d'origine affective et généralisée dans le langage intellectuel puisse passer aussi dans d'autres mots d'une structure phonétique analogue, en devenant ainsi le point de départ d'une tendance phonétique ou même d'une altération phonétique régulière. En principe l'auteur admet cette possibilité (p. 26).